

Т. Пастушенко (Київ)

БУДНІ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ УКРАЇНИ У СПОГАДАХ КОЛИШНІХ ОСТАРБАЙТЕРІВ

Для України, вся територія якої в роки Другої світової війни тривалий час перебувала під владою німецьких військ та їх союзників, тема нацистської окупації є особливо актуальною. Не зважаючи на величезну кількість праць радянських та українських істориків, дана проблематика продовжує залишатися найменш вивченою і найбільш заідеологізованою у вітчизняній історіографії. Розпочатий ще під час проведення воєнних дій процес осмислення, систематизації та опису подій окупації відбувався в умовах ідеологічного протистояння ворогуючих сторін і формувався за законами агітації, пропаганди та контрпропаганди. Тому публікації воєнних та перших повоєнних років мали чітке ідеологічне забарвлення й зосереджувалися переважно на констатації злочинів «німецько-фашистського режиму» або героїки підпільної та партизанської боротьби¹. У цих працях місцеве населення зображалося або безособовими пасивними жертвами жорстоких окупантів, або безстрашними радянськими партизанами, або зрадниками-колаборантами. Панування в тогочасній літературі мобілізаційної риторики, культу героїзму, самопожертви, революційного піднесення й відмова від повсякденності, інтересу до буденного життя простої людини, були зумовлені законами воєнного часу. Проте, й після закінчення війни розрив між офіційно-парадною версією Великої Вітчизняної війни, яка формувалася з волі керівництва СРСР, та особистим досвідом безпосередніх очевидців ще більше посилювався. У цей час увага вітчизняних науковців до життя цивільного населення в період нацистської окупації значно зменшилася, а стандарти зображення окупаційного режиму, запроваджені під час війни, були канонізовані в академічних дослідженнях². Поступово, з середини 1970-х років, з приходом у соціальне життя вже трьох поколінь, котрі не воювали, масове уявлення про окупацію все більше підпорядковувалося проголошеним канонам. Навіть демократизація суспільного життя незалежної України, доступність для істориків архівних матеріалів не зробили відчутних зрушень у висвітленні життя населення при німцях. Про відсутність адекватної картини цього періоду у вітчизняній історіографії зараз засвідчує більшість науковців³. Іноземні дослідники слушно відзначають, що «ми маємо історію німців у Радянському Союзі, але не історію Радянського Союзу в період німецької окупації»⁴. Одним із способів відтворення науковцями максимально повної історії окупації є показ її людського виміру, її соціальної проекції⁵. А залучення до подібних досліджень оповідей очевидців дасть можливість нарешті побачити «життя при німцях» очима людей, які пережили нацистську окупацію, що зрештою, дозволить наблизитися до реконструкції того історичного періоду в ідеалі «як це було насправді».

У даній статті, на основі методики усної історії, спробуємо показати, яке місце в спогадах очевидців займає період окупації України, і які саме події того часу інтерв'юювані відібрали для своєї оповіді. Потребує також деякого пояснення й обрана методика дослідження. Усна історія — це досить поширений сьогодні напрям соціально-гуманітарних досліджень, який надзвичайно динамічно розвивається, і головним предметом якого є суб'єктивний досвід окремої людини⁶. Це нова методика — спосіб залучення до аналізу нової

категорії джерел (спогадів людей, груп та учасників подій минулого), поряд з писемними джерелами та матеріальними об'єктами⁷. Сучасне розуміння усної історії охоплює як процес усної передачі та запису спогадів, так і всі різні форми новостворених історичних документів, а також подальший аналіз отриманих першоджерел⁸.

Джерельною базою даного огляду є 30 біографічних інтерв'ю з колишніми «остарбайтерами», які були зібрані автором у 2002–2006 роках. Частина інтерв'ю були записані для Міжнародних проектів: збору документальних свідчень про долі людей, що в роки Другої світової війни залучалися до робочої та примусової праці на території Третього Райху⁹ та «Книга пам'яті колишніх в'язнів концтабору Дахау»¹⁰. Дев'ять усних історій опубліковані в збірнику документів¹¹. Отримані розповіді очевидців мають вигляд напіввідкритого біографічного інтерв'ю (тривалістю від 45 хвилин до 6 годин), запис якого відбувався без структурованого питальника. Інтерв'ю в рамках міжнародних проектів записувалися за відомою методикою, розробленою німецькими соціологами Ф. Шютце та Г. Розенталь¹². Вона передбачає три фази в проведенні опитування: першої відкритої, коли респондент у довільній формі розповідає про своє життя, другої — уточнюючої, та третьої фази відкритих запитань, під час якої інтерв'юери задавали питання стосовно почутої розповіді, або розпитували про періоди й моменти, що були опущені респондентом. У результаті проведення подібного інтерв'ю маємо отримати широку автобіографічну розповідь. Для подальшого аналізу надзвичайно важливе існування оцієї відкритої частини інтерв'ю, коли респондент довільно обирає сюжети для своєї біографічної розповіді.

Соціальний профіль вибірки респондентів має таку картину: із 30 записаних інтерв'ю, порівну опитано жінок та чоловіків. Вік опитаних очевидців приблизно — 80–82 роки, тобто це особи 1923–1925 року народження, яким на початку війни було 15–18 років. П'ятеро респондентів були на початку війни молодшого шкільного віку. Визначаючи географію проведених інтерв'ю, найбільший вплив мав той факт, де, в якій місцевості перебував очевидець на час окупації. Згідно цього критерію 7 респондентів перебували у Києві, 12 проживали у селах Київської області, були також записані інтерв'ю жителів Житомирської, Полтавської, Черкаської, Чернігівської, Луганської та Дніпропетровської областей. Тобто переважно були опитані жителі Центральної та Північної України — території, яка під час нацистської окупації входила до РКУ.

За соціальним походженням переважна більшість респондентів (18) були селянами, десятеро — мешканцями міст, ще 4 походили із сільської інтелігенції. Ще декілька зауважень щодо родинного становища опитаних очевидців. Половина респондентів в ранньому дитячому або в підлітковому віці втратила батька або матір, причому за досить трагічних обставин — це голодомор, сталінські репресії, ще третина втратила найближчих родичів під час війни. За рівнем освіти респонденти розподілилися так: 10 мали вищу освіту, 12 — середню, решта — початкову. Такий стан звісно не відображає реальної ситуації з освітою в середовищі колишніх примусових робітників.

Біографічна структура кожного інтерв'ю приблизно складається з трьох частин: життя до війни, війна та повоєнний період. Цілком очевидно, що домінантну роль у розповіді відведено опису подій воєнного часу, й досвіду перебування на примусовій праці в Німеччині, бо саме таке завдання ставилося перед опитуваними. Спогади про окупаційний період займають не однакове місце в розповідях респондентів, і часто головною причиною цієї відмінності виступають не індивідуальні характеристики очевидця, а географічний та соціальний фактори. Тобто, де, в якій місцевості, в місті чи селі,

жив під час окупації оповідач. Саме відмінність у презентації подій окупаційного життя для мешканців міста і села стала поштовхом для даного дослідження. Увагу привертає наявність у першій наративній частині інтерв'ю розлогих, детально структурованих оповідей про життя за німців у киян (переважно використані спогади жителів столиці), та майже повна відсутність сюжетів про цей період у мешканців сільської місцевості, опитаних для названих проєктів. З'ясування причин подібного явища становить основну мету цієї роботи.

Наративи жителів великих міст (у даному випадку Києва) складаються з невеликих історій та описів окремих випадків із власного повсякденного життя, «нанизаних» в хронологічній послідовності, про те, як вони харчувалися, як добували їжу, як пристосувалися до реалій життя їх сусіди й знайомі. Більшість опитаних обов'язково починають розповідь з моменту зустрічі з першими німецькими військовими. В одних випадках подібна зустріч, наближення якої з жахом чекали кияни, виявилася досить ординарною, чому були здивовані й самі респонденти:

И однажды мы выходим, (краткая пауза) утром, из бомбоубежища, и стоит солдат. Так знаете (краткая пауза) расширив ноги, закатанные рукава и наперевес с автоматом. (краткая пауза) Ну мы сразу: «А, это не наши». Это шотот такое, знаете, серо-зеленая одежда. (краткая пауза) Вот. Ну и подумала я: «Вот они какие немцы». [...] Вроде они какие-то не страшные были...¹³

В іншому випадку, очевидці звертають увагу на те, що прихід німців у Київ для багатьох мешканців міста — це була подія небуденна:

Особенно вот приход немцев в Киев... да это было 19 сентября. Мы с сестрой стояли... пошли на Крещатик и вот... [...] Огромная толпа людей собралась. И вот запомнилось, шо немцы въезжали от филармонии на мотоциклах. И весь асфальт был усеян букетами цветов. Цветы, цветы, цветы — их бросали цветами¹⁴.

Тільки в одному інтерв'ю описується «очікувана» поведінка завойовника:

А потом, когда уже кричат «Немцы! Немцы!», пришли к нам. И они сразу же в комнату ворвались: «Хлеб! А... Брот! Цукор!» «Брот, цукор» начали говорить. Забрали, конечно, брот и цукор и еще мыло у нас было такое красивенькое... не то белка, не то хто его знает шо, — тоже забрали. Понравилось мило. Ну а так ничего не хулиганили¹⁵.

Сюжет про першу зустрічі з німцями виступає своєрідним вступом, зав'язкою подальшої розповіді, яка часто спростовує або підтверджує перше враження оповідача. Цей сюжет можна розглядати і як важливу подію, що дійсно закарбувалася в пам'яті очевидця, і як протиставлення власного досвіду офіційному радянському дискурсу про нацистську окупацію, де завойовники найчастіше зображалися «кровожерливими звірами».

Поряд із тематичними замальовками таких неординарних подій окупації як пожежі на Хрещатику, розстріли в Бабиному яру, трагедія радянських полонених, які обов'язково згадують оповідачі не залежно від того, чи вони передають власний досвід, чи переказують події, про які говорили оточуючі, все ж найбільше сюжетів в біографічних оповідах киян про щоденні проблеми: облаштування житла, нестача одягу, а найбільше — голоду й різних способів пошуку харчів.

Ну а дальше, дальше, как вот жизнь протекала... В общем-то довольно сложно, особенно в отношении продуктов... Потому что, ну где-то до зимы, до начала сорок второго там были какие-то запасы картошки, вот, этих самых, морковки, этих круп, оставшихся еще с довоенных времен (вздыхает). Ну а дальше? Дальше, конечно, становилось все более сложно жить. Именно, с точки зрения добывания продуктов¹⁶.

Найпоширенішим способом роздобути їжу більшість киян називали «менку», тобто походи в навколишні села, де обмінювали різні промислові товари на продукти харчування, якщо звичайно було що міняти.

*Начался голод. Началось с того, что нам нечего было кушать. И вот мы несчастные пожитки: от папы какой-то кожух был, какие-то сапоги его были, костюм его был — и мы ходили менять*¹⁷.

Мешканцям Києва доводилося ходити за 60–100 км від міста, оскільки в найближчих селах нічого було обміняти. Своєрідним мистецтвом було вміння пронести роздобуту їжу через поліцейські патрулі, що стояли на підступах до міста. Характерно, що оповідачі, як серйозну допомогу родинному бюджету називають збирання недопалків на центральних вулицях Києва й продаж випотрошеного з них тютюну на базарі, жебракування, дрібні крадіжки, але зовсім не називають «легальні» способи виживання у великому місті — це робота на підприємстві чи в міській установі. Проте архівні документи й опубліковані спогади очевидців свідчать, що офіційна праця на підприємстві давала певні гарантії виживання (зарплата, продуктовий пайок), легалізувала становище особи, захищала від вивезення в Німеччину. Цей феномен можна пояснити такими припущеннями. Більшість опитаних киян були підлітками або дітьми в роки окупації, тому ні вони, ні їх матері не мали можливості влаштуватися на роботу, і такий спосіб виживання не знайшов відображення у їх спогадах. Можливо, в даному випадку, спрацював стереотип про роботу як «співпрацю» з ворогом, коли будь-яка праця під час окупації кваліфікувалася як праця на ворога й автоматично як колаборація.

Варто зазначити, що для усних історій мешканців Луганської області, економічна тема не стала провідною в біографічному блоці про окупацію.

И вдруг... сидим и едет... мотоцикл, едут разодетые немцы. В белых рубашках такие... галантные, у кого гармошка в зубах. Все — едут немцы. Оккупировали наш город.

*Ну и тогда начали вывешивать кругом эти объявления, которые заканчивались словами, что за «неповиновение — смерть». И вот еще страшный приказ. Потому что он касался и нас: «Всем немедленно зарегистрироваться на бирже...». Появились полицаи. Ну наши одноклассники... может на год, на два старше нас. Они учились с нами в одной же школе и вроде бы хорошо знали друг друга. И вдруг они стали полициями. Притом такими жестокими полициями. Немцам служили верно. Немцы регистрировали всю молодежь... нашего возраста, регистрировали на бирже. Отправляли эшелонами в Германию*¹⁸.

Для авторки цитованого інтерв'ю основні зміни були в політичній площині життя. «Кругом эти объявления, что за «не повиновение — смерть». И вот еще страшное «всем немедленно зарегистрироваться на бирже...». Для неї поняття «окупація» означало вивезення в Німеччину. Чому? З одного боку, вона дійсно була депортована в Німеччину через два місяці після вступу німецьких військ. З іншого: голодування, походи в село за продуктами, розкопки териконів у пошуках вугілля для опалення жителів — все це її родина зазнала після початку війни і до нацистської окупації, тому скрутне життя й матеріальні нестатки не були напряму пов'язані в її свідомості з приходом німецьких військ.

Для опитаних жителів села характерна майже повна відсутність в наративній частині інтерв'ю розповіді про початок війни і життя під час окупації, вона окреслена тільки констатаціями окремих фактів, що були важливі для пояснення обставин виїзду до Німеччини: був староста, поліцаї і вони виганяли до Німеччини, взяла в дорогу хліб, бо за німців вродив ячмінь тощо. Для значної частини інтерв'ю сільських жителів була характерна така формула: «війна» тотожна «праці в Німеччині».

У розповідях про вивезення до Німеччини цікавим чином з'являються маловідомі сюжети, пов'язані з нацистською окупацією, зокрема про радянських військовополонених. Детально пояснює цей феномен мешканець Київської області Михайло Митрофанович К.:

А тоді вже в Германію як... То в нас у селі було багато військовополонених. Яким путем. Староста. Тоді ж було, що староста мав право брати на поруки с лагерья до себе. То в Білій Церкві був лагерь. То староста наший їздив, цей Михайло Карпович (сміється), всігда п'яний. [...] Дак він їздив в лагерь він багато привіз військовополонених. От. То він і односельчан і чужих всіх брав. Да брав. Тоді ж як давали рознарядку на село, скільки то — і в Германію... То він в первую очередь військовополонені усі отправив¹⁹.

У декількох випадках спогади про події окупації виникають, як аналогія або протиставлення до подій, свідком яких були респонденти в Німеччині.

Так Антоніна Прокопівна О. у великому оповідному монолозі про грабунки німецьких солдат виправдовує пораду радянського офіцера щойно звільненим дівчатам-остарбайтеркам піти взяти щось собі із речей у пустих будинках австрійців.

Правда нам сказали, ви ідіть, заходьте до їх туди і забирайте, потому що в нас усе позабирали, пограбили в нас усе, так що ви приїдете і будете голі й босі. От. Я думаю, ми й так були голі й босі. Да. І правда, він правду сказав, що в наший сем'ї було п'ятеро дітей, і забрали кожух, один кожух був на всю семью. Так вони що ті німці казали? «Крік» — «Война». Ви й так можете бути тут, а нам нада на фронт. І одіяло забарали, все позабирали. Їм плювають, що в тебе діти голі осталися²⁰.

У спогадах Оксани Дмитрівни П. навпаки йде протиставлення поведінки радянських солдатів у Німеччині та німецьких в Україні:

А тоді, як ми прийшли в цей дім, де я ночувала, дак ото все добро, що то їхнє, порозбиване, на дротах висіло (голосно)! Порозпатрошуване, то ума не постежимо... А там дівчинка була, вона год 14-ть мала, може, год 15-ть, ми з ними [разом були]. І та дівчинка як кричала: «Муті, муті, мамо». Муті, муті, то казали, насильничали, понімаєш ти. Дак я казала: «Таких сволочей, як наші, ото хай воно записується, таких нема ніде». А німці, вони, може, нас гидували, а може... Як вони прийшли, так у нас тільки воші були, більше нічого. [...] Так, як ввійшли до нас три солдати, німці [...] Так я стояла коло лави... А сестра встала і коло прилавка, коло печі так стояла. А ті троє хлопчиків... [...] І це вони по лаві йшли аж до столу туди... І ця Катерина, що сама задня йшла, і купочки клала, бо тоді ні штанив, ні нічого не було. Так ото із полотна сорочечка пошита і все (коротка пауза). Дак ті стоять, ті три німці... значить, каже один: «Гот, гот!» (коротка пауза) [...] Боже, Боже. А тоді двоє зразу вийшли, а один залишився, витягнув із сумки коробочку із рафінадом і дітям дав всім троїм по грудочці сахару. А нам не дав. І пішли, і в нас не ночували німці²¹.

Ці дві жінки описують різну поведінку окупантів, і висловлюють різні позиції у ставленні до німецьких солдатів. А об'єднує ці два наративні пасажі, картина злидненого життя колгоспників, яка, між іншим, чітко контрастує з описами свого щасливого довоєнного дитинства у киян.

Безпосередньо про буденне життя під час окупації жителі сіл починали говорити, відповідаючи на запитання інтерв'ю'єра. Доводилося часто зустрічати, що оповідачі описують появу німецьких солдатів в селі як доволі буденне явище.

Німці зайшли в село. Ми гуляли отам у карти на Піску і німці уже летять на мотоциклі. Нечого не зимають нас, тики сміються. А ми ж тоже нічого не кажемо. Це вони первий раз, так зашли. А пошли дальші і дальші²².

Типовою в цьому випадку під час інтерв'ю була ситуація коли на відкриті питання: «Як ви жили під час окупації?», більшості опитаних спочатку навіть важко було зорієнтуватися, про що говорити. Найчастіше доводилося задавати додаткові питання, які відображали традиційне уявлення про окупацію, а респонденти підтверджували або спростовували подібні припущення. Ось фрагмент інтерв'ю з Василем Кириловичем С., жителем Київської обл.:

Інтерв'юер: А до сорок другого як ви жили?

В.С.: Да як жили... Так, вобщем, було шо їсти — все було все.

Інтерв'юер: Не ходили по хатах, не грабували.

В.С.: Не, не. У мене був кінь. У Івана Кильмахова був кінь. Да коней тоді багато було у нас²³.*

Загалом, дуже часто у своїх спогадах жителі села період окупації пов'язують із якимись прибутками для свого домашнього господарства:

Бо, як прийшли вже німці, так це ж воно було дуже мало обмолоченого зерна, а копи стояли, а тоді копи стали ділити на душі. Так у кожного було повно снопів, зерна необмолоченого²⁴.

Або фрагмент іншої розповіді жителя Житомирської області:

Ми сіяли трошки пшениці собі, там чи жили на городі... Для чого це сіяли?.. Не для того, що у нас багато хліба буде. А через те, що можна було вкрасти. Тут є, приніс снопів, там копу снопів чи скільки більше, піді розберись звідки вони²⁵...

Про хліб, що вродив за німців, та врожаї часів окупації Марія Федорівна К. згадує декілька разів впродовж інтерв'ю, розповідаючи про перебування в Райху та повоєнний голод 1947 року:

Важкий нам був сорок сьомий (трагічно) рік. Ой! Ой важкий був (протяжно)! Гм. Їсти не було. Коли при німцях було, дуже вродила велика картопля, позакопували в бурити її. І люди довідалися до цієї картоплі. Такий крохмаль білий (захоплено), а вона ж здорова, такий крохмаль білий копали. Побігли вже ми туди, той крохмаль копати²⁶.

Таке, можна сказати, незначне місце окупації в біографічній оповіді частини опитаних жителів села доволі просто пояснити відсутністю радикальних змін в їх особистому житті. З приходом німецьких військ порядок життя селянської родини (опитаних респондентів) фактично не змінився, окрім заміни зовнішньої репрезентації влади — замість голови сільради — староста, замість голови колгоспу — голова громгоспу і т. ін. Якщо, звичайно, опитаний не був пов'язаний з органами радянської влади. Колгоспна організація праці в більшості випадків так і залишилася. Основним джерелом існування були індивідуальні господарства селян та присадибні ділянки, як і до німецької окупації. Першою знаковою, в даному випадку, трагічною подією часів окупації для опитаних респондентів, подією, яка безпосередньо торкнулася їх життя, стала якраз депортація до Німеччини.

Для опитаних киян та жителів великих промислових міст, війна та окупація стала подією екстраординарною, яка внесла зміни не лише в побут, спосіб забезпечення повсякденних потреб (харчовий раціон, придбання продуктів, місце та умови проживання, засоби пересування, місце роботи й дозвілля), але й в «стиль життя» респондента, його систему життєвих орієнтирів. Тому розповідь про життя оповідача в окупованому Києві, часто триває стільки ж часу, а іноді й переважає розповідь про період примусової праці в Райху.

*Тут треба додати, що у Івана Кириловича ні до війни, ні після більше ніколи у господарстві коня не було. Про появу коня в господарстві згадують в інтерв'ю ще декілька оповідачів.

Аналіз тематичних блоків всієї біографічної розповіді, а не тільки блоку про війну, наводить на думку, про вирішальне значення на сприйняття і пам'ять про німецьку окупацію відіграв голодомор 1932–1933 років. Адже із 30 опитаних, дві третини починають розповідь про своє дитинство з трагічних подій голодомору, пограбування їх родин під час розкуркулення, виселення до Сибіру найближчої рідні. А якщо врахувати, що семеро опитаних народилися після 1933 р., то відсоток постраждалих від голодомору та колективізації респондентів стає ще більшим. В даному випадку, для частини оповідачів (переважно жителів села) голодомор стає тим зразком трагедії, з якою порівнюють всі події подальшого життя, в тому числі і нацистської окупації. Уже цитований фрагмент оповіді Оксани Дмитрівни про німецького солдата, який пригостив її племінників рафінадом, важко втриматися, щоб не порівняти з іншими її спогадами дитинства, якими вона починає інтерв'ю:

У 1932 р. у нас забрали до гнота, до тряпки. Нічого в світі не залишилось у нас. Навіть з-під нас, на печі ми лежали, з-під нас торбиночки, зерно баба поклала, з-під нас повитягали²⁷.

Самостійно подібну паралель між голодомором часів колективізації і військовою провела, не потребуючи дослідницьких інтерпретацій, Ганна Петрівна Т. Ось фрагмент інтерв'ю, де вона розмірковує з приводу тяжкого життя на примусових роботах в Німеччині:

Г. Т.: Ну да нечого. Ми не розкішні. Хто розкішний був дома... дак той прожив... Важко було тому жити. А ми люде не розкішні... Нас грабили всю дорогу.

Інтерв'юер: Як назад їхали?

Г. Т.: Ні дома. Дак ще ж поки в колгосп не пошли, до нас пришли забрали, поки в колгосп не йшли: клуню забрали, корову забрали, коня забрали, воза, хліва розкрили, скриню забрали — все забрали, шо було в хаті. Тіки хата осталася.

Інтерв'юер: Це німці?

Г. Т.: Ні! (обурено) Це наші, совєцькі. Це до колгоспу. Да пройшли жизнь, дак ми не розкішні були, дак нам не так²⁸...

Житель Обухова, Київської області Володимир Назарович Н. чітко проводить паралель з голодомором в Україні та виживанням у нацистському концтаборі Штуттофі. Причому в такому контексті, що після голодомору 33-го не страшний ніякий концтабір:

Ну оці поляки і другі нації вони вимерали бистріше. Чого? Бо вони не їли усього цього торфу і іншого. А чого? Бо у них голоду не було, а у нас на Україні був 33-му голод. І ми ото може привикли, що ми таке їли оце все²⁹.

Продовжуючи думку про підсвідоме чи свідоме порівняння респондентами подій голодомору та приходу німецьких військ у їх село, можна зрозуміти таке беземоційне ствердження: «Ходили, ходили по селу і це все: «Мамка, молоко, яйка, кури». Або навпаки, пригадування якихось анекдотичних кумедних ситуацій.

Ще однією причиною труднощів, які виникали у селян під час конструювання оповіді про життя за німецької окупації, можна назвати існування радянського дискурсу цього періоду історії. Конфліктність обов'язкових елементів цієї офіційної пам'яті про окупацію та особистого досвіду респондента найімовірніше і викликає таку «наративну лакуну». Скажімо, у випадку опитаних киян, їх досвід переважно транслюється в руслі офіційного дискурсу. Одна з оповідачок у своєму запитанні на початку інтерв'ю влучно охарактеризувала спрямованість цього дискурсу.

Ну эти страхи не рассказывать, что были при немцах?³⁰

Тобто, при німцях обов'язково були «страхи». Інша киянка, Інеса Борисівна М. також характеризує життя під час окупації як страшне: «Ну и начались,

понимаете, страшные дни.» Але не завжди елементи власного досвіду респондентів відповідали набору тих офіційних «жахів» при німцях, які зазвичай були присутні в дискурсі про війну. Цю думку можна проілюструвати на одному з моментів її інтерв'ю. Інеса Борисівна розповідала, що взимку 1943 р. її запросила покататися на лижах подруга Ніна.

Ну катались мы, катались. Я (пауза) замерзла, она тоже. Она мне говорит: «Пошли, я покушаю». (краткая пауза) «Ну, пошли» (тихо). Так мелькнула у меня мысль, может, и меня покормят. Пришли, она разделась, ей бабушка насытала пшенной каши полную тарелку, полила подсолнечным маслом. И она, знаете, так ест и (с придыханием): «Ой, как вкусно! Ой, как вкусно!» А я стою, меня не пригласили ни раздеться, я стою в дверях (краткая пауза). Вы знаете, у меня прямо голодные колики. (краткая пауза) И вот (смеется) я с тех пор ненавижу пшенную кашу, пшено у нас дома никогда не водится. Вот оно мне напоминает об этом³¹.

Потім після короткого обговорення цієї ситуації оповідачка починає новий сюжет, і несподівано змінює тему своєї розповіді.

Да. Потом, значит, прошел слух, что уже наши на подходе. Что вот, вот и (краткая пауза) Киев освободят. И немцы развесили... Да, о том, что, вы понимаете, зверства страшные были, я (краткая пауза) В общем, если находили немца убитого, то (краткая пауза) возле дома какого-то, то всех выгоняли жильцов, и каждого десятого расстреливали. Потом, значит, вешали страшно. В Первомайском парке вешали с табличками «партизан» там, еще что-то. (краткая пауза) Потом, но бывало так, что утром, (краткая пауза) вместо наших висели немцы. Наше все-таки подполье работало. (краткая пауза) Вот. (вздыхает) На бульваре Шевченка, я помню, висели, виселицы стояли и не решали снимать. Еще (краткая пауза) объявили немцы, кто будет скрывать евреев, так тех будут наказывать и расстреливать³².

Тобто, страждання від голоду і приниження маленької дівчинки (її власні страждання, що мали довготривалі психологічні наслідки й по сьогоднішній день) не вписувалися до офіційного дискурсу про нацистську окупацію, тому респондентка підсилює свою розповідь додаючи хрестоматійні сюжети про «зверства» німців та підпілля, яке працювало в Києві та постійно «посилює» розповідь стереотипними узагальненнями.

У багатьох респондентів, вплив офіційного/традиційного бачення проблеми проявляється в нонконформізмі, в протиставленні власного досвіду. Тобто, оповідачі в першу чергу акцентували увагу на таких темах, про які не говорилося, або мало говорилося в офіційному баченні війни, які не були поширеними. До найбільш згадуваних сюжетів можна віднести розповіді про «добрих» німецьких солдатів, або «хороших» старост, поліцаїв, про інтерес до німецьких фільмів, які показували в київських кінотеатрах, про існування проституції. Ще чіткіше своє ототожнення або протиставлення власного досвіду до колективного уявлення про події окупації висловлюють респонденти у різного роду теоретизуваннях, міркуваннях, роздумах з приводу різних канонізованих радянською ідеологією подій та явищ окупації. Транслюючи власний, часто дуже трагічний досвід життя при німцях, частина оповідачів висловлювала вже давно сформоване бачення подій війни, інші — тільки під час спілкування з інтерв'юером намагалися визначитися із особистим ставленням до цих подій, аналізуючи свій життєвий досвід і зміни у сучасному житті. Можливо найбільш промовисто, без застосування стереотипних фраз, змогла сформулювати своє бачення буднів нацистської окупації жителька Київської області, Галина Федорівна Я.

Тоді ми жили, якби Вам сказати... Ми жили, що це все тимчасово. Що це все воно не наше, воно все довго не триватиме³³.

Усні історії демонструють дуже важливий погляд на трансформації, що змінювали життя мільйонів мешканців України. Вони подають нам приклади того, що життя людей не закінчується, коли вони залишаються у своєму рідному місті чи селі, стаючи підданцем нової окупаційної влади. Навпаки, в біографіях окремих людей на вже й без того складні життєві історії накладаються нові нашарування, а наступні події переплітаються з такою ж складною історією їх країни, або декількох інших держав. Звичайно, у даній статті наведено багато суперечливих висловлювань і думок, на кожні з яких можна навести протилежні аргументи й процитувати інших очевидців. Тому досить очевидним висновком з даного дослідження виступає необхідність проведення подальших історичних досліджень життя населення України під час нацистської окупації. Разом з тим, розповіді пересічних українців переконливо показують, що не можна вивчати, оцінювати, говорити про наслідки одного історичного періоду без урахування історичного контексту подій, які йому передували.

- ¹ Дубина К. К. Варвари двадцятого віку. — Саратов, 1942. — 16 с. *Його ж.* Злодеяння немцев в Києве. — М., 1945. — 48 с. *Його ж.* 778 трагічних днів Києва. — К., 1945. — 93 с.; *Хазанович Ю.* Этого нельзя забыть. — М., 1945. — 36 с. та інші. Документи обвиняют: Сборник документов о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советской территории. — М., 1945. — 392 с; Про руйнування і звірства, заподіяні німецько-фашистськими загарбниками в місті Києві. — К.-Х., 1944. — 23 с; Сборник сообщений Чрезвычайной Государственной Комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков. — М., 1946. — 460 с; Сообщение Чрезвычайной Государственной Комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков о разрушениях и зверствах, совершенных немецко-фашистскими захватчиками в Киеве. — М., 1944. — 16 с.
- ² Коваль М. В. Історія пам'ятає: кривавий шлях фашистів на Україні. — К., 1965. — 112 с; *Лаута С. П.* Колгоспне селянство України в роки Великої Вітчизняної війни. Видавництво київського Університету К., 1965. — 208 с; *Арутюнян Ю. В.* Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны. М., 1963. — 469 с; *Першина Т.* Фашистский геноцид на Украине 1941–1944. — К., 1985. — 163 с.
- ³ Коваль М. В. Друга світова війна та історична пам'ять // УІЖ. — 2000. — № 3. — С. 6; *Лисенко О.* Дослідження історії Другої світової війни в сучасній Україні: основні напрями і проблеми наукового пошуку // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. — К., 2005. — Вип. 9. — Част. 1. — С. 90–98. *Його ж.* Підсумки Другої світової війни та Україна: методологічні завваги // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. — К., 2006. — Вип. 10. — Част. 1. — С. 7–13; *Гриневич В.* Радянська міфотворчість довкола Великої Вітчизняної війни в Україні // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. — К., 2006. — Вип. 10. — Част. 1. — С. 21–36.
- ⁴ Цитата за: *Скоробогатов А.* Харків у часи німецької окупації (1941–1943). — Х., 2006. — С. 7.
- ⁵ *Грінченко Г. Г.* Пам'ять про війну як об'єкт історичного дослідження: інверсія традиційної перспективи // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. — К., 2006. — Вип. 10. — Част. 1. — С. 14–20.
- ⁶ Більш детально про метод усної історії див: *Томпсон П.* Голос прошлого: Устная история: Пер. с англ. — М., 2003 — 368 с; *Хрестоматия по устной истории* / Пер., сост., введение, общ. ред. М. В. Лоскутовой. — СПб., 2003. — 396 с. *Грінченко Г.* Усна історія: теорія, метод, практика // Невгигадане. Усні історії остарбайтерів. — Харків, 2004. — С. 10–32; *Кісь О.* Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади // Україна модерна. — № 11. — 2007 — С. 7–24.
- ⁷ *Тош Д.* Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка./ Пер. с англ. — М., 2000. — С. 283.
- ⁸ *Кісь О.* Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади. // Україна модерна. — № 11. — 2007.

- ⁹ Більш детальну інформацію про цей проект див: http://keui.univer.kharkov.ua/oral_history/project_1.html. А також статті у даному збірнику керівників робочих груп в Україні: *Г. Гринченко*. Автобіографічні конструкції та стратегії саморепрезентацій в інтерв'ю-спогадах колишніх українських оstarбайтерів (попередні результати дослідження) та *Т. Лапан* Особливості спогадів жителів Західної України про рабську та примусову працю в нацистській Німеччині // *Україна модерна*. — № 11. — 2007 — С. 127–138.
- ¹⁰ Українською мовою інформацію про проект розміщено на веб-сторінці Секції усної історії Східного інституту українознавства ім. Ковальських: <http://keui.univer.kharkov.ua/project/project-dahau.htm>
- ¹¹ «То була неволя...» Спогади та листи оstarбайтерів. — К., 2006. — 542 с.
- ¹² *Розенталь Г.* Реконструкция рассказов о жизни: принципы отбора, которыми руководствуются рассказчики в биографических нарративных интервью // *Хрестоматия по устной истории* / Пер., сост., введение, общ. ред. М. В. Лоскутовой. — СПб., 2003. — С 322 — 355.
- ¹³ Інтерв'ю з Мірчевською І. Б. від 19.01.2006 // International Slave and Forced Labourers Documentation Project.
- ¹⁴ Інтерв'ю з Рудневим Є. М. від 16.04.2005 // International Slave and Forced Labourers Documentation Project.
- ¹⁵ Інтерв'ю з Сукало В. Р. від 24.05.2005 // International Slave and Forced Labourers Documentation Project.
- ¹⁶ Інтерв'ю з Рудневим Є. М. від 16.04.2005 // International Slave and Forced Labourers Documentation Project.
- ¹⁷ Інтерв'ю з Тарасенко-Залевською Л. М. від 16.05.2005 // International Slave and Forced Labourers Documentation Project.
- ¹⁸ Інтерв'ю з Буренко Г. К. від 4.11.2004 // «То була неволя... Спогади і листи оstarбайтерів» — К., 2006. — с. 326.
- ¹⁹ Інтерв'ю з Коробенко М. М. від 4.11.2004 // «То була неволя... Спогади і листи оstarбайтерів» — К., 2006. — с. 326.
- ²⁰ Інтерв'ю з Осадчук А. П. від 4.11.2004 // «То була неволя... Спогади і листи оstarбайтерів» — К., 2006. — с. 326.
- ²¹ Інтерв'ю з Приблудю О. Д. від 4.11.2005 // International Slave and Forced Labourers Documentation Project.
- ²² Інтерв'ю з Сулимою В. К. від 27.06.2005 // «То була неволя... Спогади і листи оstarбайтерів» — К., 2006. — с. 326.
- ²³ Інтерв'ю з Сулимою В. К. від 27.06.2005 // «То була неволя... Спогади і листи оstarбайтерів» — К., 2006. — с. 326.
- ²⁴ Інтерв'ю з Приблудю О. Д. від 4.11.2005 // International Slave and Forced Labourers Documentation Project.
- ²⁵ Інтерв'ю з Прищепю В. Ф. від 31.10.2005 // International Slave and Forced Labourers Documentation Project.
- ²⁶ Інтерв'ю з Кобзистою М. Ф. від 24.12.2005 // International Slave and Forced Labourers Documentation Project.
- ²⁷ Інтерв'ю з Приблудю О. Д. від 4.11.2005 // International Slave and Forced Labourers Documentation Project.
- ²⁸ Інтерв'ю з Таран Г. П. від 27.06.2005 // «То була неволя... Спогади і листи оstarбайтерів» — К., 2006. — с. 326.
- ²⁹ Інтерв'ю з Назаренком В. Н. від 3.05.2006 // *Gedachtnisbuch für die Häftlinge des KZ Dachau*
- ³⁰ Інтерв'ю з Тарасенко-Залевською Л. М. від 16.05.2005 // International Slave and Forced Labourers Documentation Project.
- ³¹ Інтерв'ю з Мірчевською І. Б. від 19.01.2006 // International Slave and Forced Labourers Documentation Project.
- ³² Там само.
- ³³ Інтерв'ю з Яхно Г. Ф. від 19.10.2006 // International Slave and Forced Labourers Documentation Project.